

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМ ФУНКЦІОНУВАННЯ
ПРИРОДНОЇ МОНОПОЛІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВУ
НА МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК**

В статті запропоновані нові методологічні підходи до аналізу інституціональних суб'єктів природних монополій, розкрито види та порівняльні переваги інституціональних альтернатив природних монополій, можливості підвищення економічної ефективності і забезпечення соціальної справедливості в рамках типу економічної моделі, що впроваджується в Україні. Проведено аналіз впливу потенціалу природних монополій на макроекономічну ситуацію.

The paper proposed new methodological approaches to the analysis of institutional subjects of natural monopolies, disclosed species and comparative advantages of institutional alternatives to natural monopolies and the possibility of raising economic efficiency and social justice in the type of economic model, implemented in Ukraine. The analysis of the potential impact of natural monopolies on the macroeconomic situation.

Ключові слова: природна монополія, інституціональні угоди, інституціональні альтернативи природних монополій, комерційний ризик, політичний ризик.

Постановка проблеми. Суб'єкти природної монополії є ключовими компонентами підтримки та розвитку економічної системи в цілому. В перехідній економіці України з нестабільними господарськими зв'язками відбувається заміна старих командних важелів управління ринковими стимулами, тому в національній економіці є багато сфер, де механізми ринкового ціноутворення на основі балансу попиту та пропозиції є неоптимальними. В більшості країн галузі інфраструктури традиційно належали державному регулюванню та державній власності на суб'єкти природної монополії. З розвитком технологій, залученням альтернативних способів виробництва та надання послуг постійно йдуть процеси дерегулювання та залучення в інфраструктурні галузі приватного капіталу. Суттєвий прогрес спостерігається в сучасних умовах в теоретичному осмисленні проблем пов'язаних з функціонуванням природних монополій.

В посткризових умовах та з врахуванням загроз нової хвилі світової економічної кризи необхідні нові підходи до визначення ступеня державного втручання в процеси регулювання ринкових відносин. В економіці України особливо гостро постає проблема подолання сировинної направленості галузей економіки, перехід до інноваційно-відтворювального етапу розвитку, модернізація та заміна на сучасній технологічній базі застарілого основного капіталу, тому недостатньо використовувати традиційні методи державного регулювання, що переважали в останні десятиліття – податки, мито, валютний курс і процентна ставка. Як на теоретичному, так і на практичному рівні особливо актуальною є розробка нової концепції і моделі державного регулювання національної економіки з метою подолання кризових явищ та виходу української держави на нові рубежі економічного зростання. Актуальними є вирішення проблем пов'язаних з неефективністю використання ресурсів в умовах природної монополії, створення стимулів у суб'єктів та осіб, що приймають управлінські рішення на різних рівнях господарювання, а також механізмів адаптації до екзогенних подій в рамках різноманітних інституційних угод у функціонуванні природної монополії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проблеми природних монополій закладено в працях таких провідних західних економістів як Дж. Стіглер, Дж. Мілля, А. Курно, П. Ван Дорена, Г. Демшица, У. Баумоля. Серед російських економістів можна виділити дослідження Е. Балацького, М. Дерябені, О. Богомоліва, М. Кутерміна, Є. Кудряшової та ін. В українській економічній літературі за останній час також з'явилося багато робіт присвячених дослідженню взаємозв'язку діяльності монопольних структур та ефективності національної економіки. Це праці А. Чухно, В. Гейця, Р. Мокія, Ю. Пахомова, А. Поручника, С. Соколенка, А. Філіпенка, О. Соскіна, Г. Фелюка, Ю. Стадницького, В. Кривуцького. Разом з тим у всіх цих працях природні монополії не розглядаються як інструмент регулювання економіки і не ставиться завдання створення ефективної моделі державного впливу на економіку з використанням природних монополій. Причина таких підходів в тому, що за останні десятиліття природні монополії розглядалися як інструмент акумуляції доходів від сировинного експорту і не вирішувалось завдання розробки концепції державного регулювання через природні монополії.

Мета дослідження полягає в теоретичному осмисленні проблем пов'язаних з функціонуванням природних монополій, розробці концептуальних основ системи державного регулювання національної економіки на базі управління її природними монополіями, а також визначення природної монополії як економічної категорії в сучасній економічній системі, дослідження її специфічних рис, що дозволяють використовувати її як основу системи державного регулювання економіки.

Виклад основного матеріалу. Природні монополії являються одним із головних елементів ринкової економіки та виконують важливу роль щодо забезпечення ефективного функціонування конкуренції. Розвиток сучасної економіки вимагає від господарюючих суб'єктів використання значної кількості ресурсів для реалізації власної діяльності. Темпи використання факторів виробництва за останні роки прогресивно зростають по відношенню до темпів росту економіки. Проблема ускладнюється

рідкісністю та зменшенням запасів всіх видів ресурсів, їх нерівномірним розподілом за галузями виробництва та територіальним розміщенням. Однак, діяльність природних монополій дозволяє позитивно впливати на динаміку розвитку економіки та зростання її можливостей.

Природну монополію необхідно розглядати як одну із форм неспроможності ринкового механізму і, звідси, як форму коригування даного «провалу ринку» на основі державного регулювання, суть основних методів якого зводиться до становлення та регулювання цін в інфраструктурних галузях. Природна монополія виникає на ринках, якщо одна крупна фірма здатна виробляти товари з більш низькими витратами порівняно зі значною кількістю дрібних конкурентів. Це можна відобразити рівністю довгострокових середніх мінімальних витрат виробництва ринкової ціні. Тому можна виділити наступні необхідні умови виникнення природної монополії:

- особливості технологій, що мають властивість позитивного ефекту від масштабу виробництва, при якому обсяги випуску продукції зростають швидше ніж темпи приросту виробничих витрат;
- економія на різноманітності багатопродуктової фірми, що виробляє великий асортимент продукції, застосовуючи одні і ті ж виробничі потужності;
- недостатня місткість ринку в порівнянні з мінімальним ефективним випуском, який має відповідати рівню середніх мінімальних довгострокових, або граничних витрат підприємства монополіста; крива витрат природної монополії має при цьому U-подібну форму, на основі якої може визначатися розмір початкових та поточних інвестицій, які впливають на рівень мінімально ефективного випуску;
- відсутність товарів-субститутів, або близьких замінників, що визначається за допомогою коефіцієнту перехресної, або взаємної еластичності попиту на один товар за ціною другого; при чому низьке значення даного коефіцієнту характерно для природної і технологічної монополії;
- безповоротність витрат на вхід в галузь нових інвесторів, яка зумовлюється капіталомісткістю виробництва та високим ступенем специфічності активів, невиробничими витратами, в тому числі часом, що виникають при входженні в галузь.

Природна монополія є стійкою, якщо при будь-якій можливій ціні фірма задовольняє весь заявлений попит, компенсуючи при цьому свої витрати, та встановлює таку ціну, що будь-які конкуренти, які намагаються зайти на ринок та пропонують менший обсяг продукції за більш низькими цінами, понесуть збитки. З цього слідує, що достатньою умовою стійкості природної монополії є випуск такого обсягу продукції, за якого задовольняється весь ринковий попит, який не перевищує мінімального ефективного випуску. Якщо це відобразити на графіку, то крива попиту повинна перетинати криву середніх витрат на знижувальному відрізку. Така умова гарантує фірмі захист від такого явища, що називається «зняття вершків з прибутків», коли конкуренти входячи на ринок продають товари за цінами, які перевищують мінімальне значення середніх витрат, але нижча встановленої фірмою монополістом. Конкуренти будуть отримувати ці «вершки з прибутків» поки монополіст не понизить ціну до рівня середніх витрат та середніх прибутків, а потім покидають галузь, розпродавши свої активи.

Серед причин державного втручання на встановлення цілей функціонування суб'єктів природної монополії необхідно виділити проблему встановлення цін державою на продукцію природних монополій, що відповідає рівню, який дозволяє споживачам вилучати вигоди від економії на витратах виробництва. Послуги природних монополій повинні бути доступними не лише фізично, а й економічно. Другою причиною впливу на функціонування суб'єктів природної монополії є життєва необхідність галузей інфраструктури практично для всіх споживачів, які не в змозі відмовитись від них на більш чи менш тривалий термін. Ситуація ускладнюється тим, що дефіцит виробництва послуг в один період не компенсується їх надлишком в другий, внаслідок чого вони стають специфічними в часі благами для кінцевих споживачів. Третя причина зумовлена наявністю позитивних та негативних зовнішніх ефектів, які виникають в процесі функціонування підприємств галузей інфраструктури. Серед позитивних ефектів необхідно класифікувати їх розвиток при підключенні споживачів до мереж: вивільнення додаткового часу та зростання його цінності для домогосподарств; покращення здоров'я населення; підвищення конкурентоспроможності продукції промисловості. Можна говорити про існування значних від'ємних зовнішніх ефектів, що асоціюються з недостатнім розвитком галузей інфраструктури. Наприклад, зверх експлуатація ресурсів, забруднення навколишнього середовища, зростання техногенного навантаження. Четверта причина пов'язана з необхідністю забезпечення ефективності надання послуг. Фірми монополісти є одними з найкрупніших платників податків, від яких залежить дохідність держбюджету, це системоутворюючі підприємства, що визначають темпи економічного зростання національної економіки в цілому. Аналіз даних причин дозволяє виділити основну мету втручання держави у відносини між природними монополіями та споживачами – це захист споживачів від негативних наслідків монополізації ринків та трансформація на їх користь вигод одержуваних на економії від масштабів. Для досягнення даної мети держава може використовувати різноманітні засоби регулювання діяльності суб'єктів монополії, а також створювати штучні вхідні бар'єри для недопущення руйнівної конкуренції, що веде до збільшення постійних витрат виробництва, створення стимулів для виробництва надлишкових потужностей, зниження якості послуг, втрати природними монополіями потенційної економії від масштабів. Отже, від інституційного середовища вимагається зниження рівня невизначеності та ризику, що сприятливо

відобразиться на досягненні соціальних та економічних цілей. Як правило, від суб'єктів та органів влади залежить:

- стабілізація економічної та політичної ситуації на макрорівні;
- стабільність урядових рішень, що приймаються відносно конкретних галузей;
- створення законодавчої бази та механізмів спонукання;
- чітка специфікація прав виробників та споживачів послуг;
- забезпечення ефективного процесу контрактації, починаючи з розробки форм контрактів та підтримкою механізмів виконання угод;
- створення надійних інституцій та арбітражних інстанцій;
- вдосконалення методичної бази політики регулювання.

Отже, виділення інституціональних альтернатив функціонування суб'єктів природної монополії здійснюється на основі розподілу повноважень між державним і приватним сектором. При чому суб'єкт природної монополії може знаходитись в державній власності або приватній. Небажання або неможливість передачі ряду повноважень від державного сектору до приватного зумовлює виникнення обмежень на створення системи стимулів та відповідної концентрації прав. Якщо неоптимальний розподіл повноважень пов'язаний з небажанням власника суб'єкту природної монополії брати на себе додатковий тягар ризику, то державні органи змушені проводити ряд заходів спрямованих на зниження рівня невизначеності. В першу чергу, це реформування державних управлінських структур, що відповідають за створення та дотримання правил, які впливають на характеристики ключових компонентів інституціонального середовища. Ризик, джерелом якого є державні органи, називається політичним або ендегенним. Представники федеральних, регіональних та муніципальних органів влади здатні впливати на можливості власників природних монополій, вилучати доходи шляхом введення певного режиму регулювання, в тому числі у визначенні тарифних формул, кола не відключених споживачів послуг, розміру субсидій, режиму оподаткування, забезпечення ексклюзивності у створенні вхідних бар'єрів в галузь. Важливим є достовірність зобов'язань уряду зберігати стабільність інституціонального середовища та гарантування безповоротного проходження реформ в галузях природних монополій. Якщо в галузі можлива поява іноземних компаній, то потрібне додаткове врегулювання проблеми здійснення прямих іноземних інвестицій, вивезення прибутків та визначення валютного курсу при конвертації платежів. Комерційний, або екзогенний ризик залежить від ринкової кон'юнктури, коли економіка в передкризовому, кризовому стані або на піднесенні, при цьому ні один із контрагентів не може передбачити виникнення шоків, що зумовлюють політичний, або комерційний ризику. Тому їх доцільно перекласти на сторону, що відноситься до ризику нейтрально, або здатна краще його контролювати. Екзогенні шоки пов'язані з непередбачуваністю сукупного попиту, у випадку впровадження нових об'єктів інфраструктури та коливаннями попиту на послуги, що надаються за допомогою задіяних виробничих потужностей. Значний вплив на отримання доходів суб'єктів природних монополій має платоспроможність споживачів послуг та змушення їх до сплати своїх зобов'язань перед природними монополістами. Серед факторів, що впливають на витрати підприємств необхідно виділити зміну цін на ресурси та комплектуючі елементи, стабільність поставок, практику використання альтернативних способів розрахунків населення за послуги.

Порівняльні переваги інституціональних альтернатив від рівня комерційного та політичного ризику, можливості підвищити вигоди та забезпечити соціальну справедливість в рамках функціонуючої моделі природної монополії можна відобразити в потенціалі досягнення рівнодоступності послуг, що надаються суб'єктами природних монополій представлених в таблиці 1.

Таблиця 1

Види суб'єктів природних монополій та співвідношення економічної ефективності та рівнодоступності їх послуг

№ п/п		Економічна ефективність	Рівнодоступність послуг
1.	Монополії у власності держави		
1.1	Без контрактів з управлінцями	+	+++
1.2	При укладанні контрактів з управлінцями	++	++
1.3	Державна корпорація	++	++
2.	Монополія у власності держави та в управлінні приватною компанією.		
2.1	Укладання менеджерського контракту	+	+
2.2	Укладання договору оренди	++	+
2.3	Укладання договору концесії	+++	+
3.	Природна монополія у приватній власності (приватизація)		
3.1	Нерегульована державою	+++	-
3.2	Регульована державою:		
	а) метод встановлення ефективної справедливої ціни	+	+++
	б) метод встановлення норми рентабельності	+	++
	в) метод встановлення «стелі цін»	++	++

Нуль означає мінімальний потенціал досягнення вказаної цілі, плюс і два плюси – можливість

досягнення цілей при виконанні певних умов. Три плюси – є всі передумови для досягнення цілей. З представленої таблиці слідує, що суб'єкт природної монополії буде працювати тим ефективніше, чим більше в нього для цього стимулів. Систему стимулів слід створювати, перш за все, для осіб, що фактично приймають рішення відносно напрямків використання ресурсів. Стимулюючий ефект виявиться тим сильнішим, чим більше повноважень сконцентровано в руках даних суб'єктів, перш за все це право на контроль та залишковий дохід. При цьому найбільшого значення показники економічної ефективності досягають в умовах нерегульованої природної монополії, договору концесії та при використанні методу «стелі цін».

На протилежному полюсі розміщується суб'єкт природної монополії, що знаходиться у власності держави. Відсутність у учасників інституціональної альтернативи чітко специфікованих повноважень сама по собі є причиною зниження ефективності. В таких умовах можливі необґрунтовані популістські рішення уряду, що теоретично створюють передумови для забезпечення рівнодоступності послуг. Разом з тим слід пам'ятати про існування пріоритетності економічної ефективності, оскільки в протилежному випадку виникають проблеми забезпечення фізичного доступу споживачів до якісних послуг. Проміжне значення показників свідчить про те, що досягнення вказаних цілей залежить, перш за все, від можливостей подолати асиметрію розподілу інформації між контрагентами, забезпечити чіткість специфікації цілей вказаних в контракті та достовірність зобов'язань установ законодавчої та виконавчої влади, достовірність штрафних санкцій за невиконання взятих зобов'язань. Всі ці умови знижують ризик різних видів прояву опортуністичної поведінки.

В таблиці 2 приводиться аналіз різних рівнів комерційного ризику, що покладається на власників суб'єктів природної монополії або управлінців в рамках тієї чи іншої контрактної альтернативи, а також чуттєвість вибору до рівня політичного вибору.

Таблиця 2

Залежність рівня комерційного та політичного ризиків від виду природної монополії

№ п/п		Рівень комерційного ризику	Ймовірність вибору при високому рівні політичного ризику
1.	Монополії у власності держави		
1.1	Без контрактів з управлінцями	0	+++
1.2	При укладанні контрактів з управлінцями	+	+++
1.3	Державна корпорація	++	++
2.	Монополія у власності держави та в управлінні приватною компанією.		
2.1	Укладання менеджерського контракту	+	++
2.2	Укладання договору оренди	++	++
2.3	Укладання договору концесії	+++	+
3.	Природна монополія у приватній власності (приватизація)		
3.1	Нерегульована державою	+++	0
3.2	Регульована державою:		
	а) метод встановлення ефективної справедливої ціни	++	++
	б) метод встановлення норми рентабельності	++	++
	в) метод встановлення «стелі цін»	+++	+

Рівень комерційного ризику коливається від нуля (дуже низький) до трьох плюсів (дуже високий). А ймовірність вибору контрактної альтернативи – від нуля (низька) до трьох плюсів (можлива та надзвичайно ймовірна). Отже рівень комерційного ризику залежить, в першу чергу, від необхідності здійснення інвестицій в специфічні активи, рівень окупності яких знаходиться під впливом платоспроможного попиту, якісного стану устаткування, а також вартості залучених ресурсів та комплектуючих. Чим вищий рівень комерційного ризику, тим нижчим повинен бути рівень ризику політичного, інакше ряд контрактних альтернатив стануть недоступними. Інакше, в країнах з нестабільними політичними режимами, зі слабкими нерозвинутими інститутами, негативною економічною кон'юнктурою, низьким рівнем платоспроможного попиту рівень політичного ризику настільки високий, що є проблематичним використання інституціональних альтернатив, що передбачають перекладення на власника або управлінця природної монополії існуючого комерційного ризику.

Якщо проаналізувати українські реалії, де утримання державного сектору обходиться українському суспільству в десятки мільярдів гривень, а прибуток державних природних монополій, насамперед енергетичних, привласнюється правлячими фінансово-промисловими групами, коли колишня державна власність трансформується в державно монополістичну капіталістичну власність і зосереджується в руках організованих фінансово-потужних кланових структур, які в своїй діяльності орієнтуються на жорстокі методи та засоби конкурентної боротьби. Природні монополії з ринкових інститутів перетворюються в надмонополії горизонтально вертикального типу. В Україні це сфера зв'язку, виробництва вугілля, газу, нафти, залізничних перевезень – НАК «Нафтогаз України», ДК «Укртрансгаз», ВАТ «Укртранснафта», Укртрансбуд, Укрвантажспецбуд.

На основі приведенного аналізу можна сформулювати ряд гіпотез, підтвердження або спростування яких є предметом практичних досліджень:

1) економічна кон'юнктура, кризовий стан в економіці України та загрози нової хвилі кризи – це головні фактори, що впливають на рівень комерційного та політичного ризику природних монополій;

2) необхідною умовою підвищення ефективності функціонування суб'єкта природної монополії є вибір з доступних інституційних альтернатив саме такої, в рамках якої можливе досягнення пріоритетних цілей;

3) з метою формування та захисту повноцінного конкурентного середовища необхідні активні державні заходи щодо попередження укладання антиконкурентних угод між суб'єктами господарювання, недопущення дискримінаційних дій органів влади по відношенню до окремих підприємців. Для попередження й припинення зловживань монополістів, в тому числі й в житлово-комунальній сфері, необхідний постійний аналіз соціально-економічних і технологічних характеристик найважливіших ринків товарів і послуг, моніторинг цінових коливань на цих ринках; в теоретико-методологічному плані, необхідні нові підходи та погляди на природну монополію, як ефективний інструмент управління розвитком економіко-екологічної системи;

4) успішному проведенню реформ в галузях інфраструктури сприяє зниження рівня невизначеності в економічній системі.

Література

1. Проблеми врегулювання діяльності природних монополій в Україні та можливі способи й механізми їх розв'язання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academia.org.ua/?p=825>

2. Полуянов В. Монополізованість промисловості України і тенденції формування ринкових суб'єктів господарювання / В. Полуянов // Економіка України. – 2008. – № 9. – С. 36–42.

3. Кудряшова Е. М. Институциональные соглашения в условиях естественной монополии / Кудряшова Е. М. – М. : ИНФРА-М, 2010. – 112 с.

4. Соскін О. І. Формування інституціональної основи економічної моделі України / О. І. Соскін // Галицький економічний вісник. – 2010. – № 2.

Надійшла 06.09.2011